

Forrás: <http://www.folyoirat.tortenelemtanitas.hu/2016/07/szabo-hajnalka-piroska-altalanos-iskolai-tortenelemtankonyvek-noi-temainak-osszehasonlito-elemzese-07-01-08/>

Szabó Hajnalka Piroska

Általános iskolai történelemtankönyvek női témáinak összehasonlító elemzése II.

A két részletben közölt általános iskolai történelemtankönyvek női dimenzióját vizsgáló tanulmány második részében a szerző összehasonlító tartalomelemzés módszerével végzi el a kutatás során felállított kategóriák kvalitatív analízisét, valamint szaktudományos és didaktikai szempontok szerint elemzi a tankönyvsorozatok női aspektusát, bemutatóva azok tankönyvprofiljait.

Összehasonlító tartalomelemzés a kategóriák kvalitatív vizsgálata alapján

A tartalmi analízis kiindulópontját Brigitte Dehne, illetve Susanne Popp történelemdidaktikai genderkutatásai adták.¹ Brigitte Dehne széleskörűen vizsgálta a gender és a történelem kapcsolatát, illetőleg feltárta a történelmi kategóriájú gender didaktikai alkalmazásának lehetőségeit. Susanne Popp kutatásaiban pedig a történelemtankönyvek nőtörténelmi ábrázolásainak történelemdidaktikai problémáival foglalkozott.²

A tartalmi komponenseket deskriptív-hermeneutikus (leíró-értelmező) módszer segítségével a három főkategória, illetve a dolgozatomban elején megfogalmazott kérdések alapján (ld. a jelen tanulmány 1. részét) elemeztem.³ A tartalmi elemzés célja az volt, hogy pontosítsa, illetve kiegészítse a kvantitatív analízis eredményeit. A tanulmány terjedelmi keretei nem tették lehetővé a főkategóriák teljes körű és részletes vizsgálatát, emiatt az összehasonlító elemzés döntően a tankönyvekben előforduló nőkkel kapcsolatos sztereotípiákra koncentrált.

Konkrét női történelmi személyiségek tartalmi elemzése

A konkrét nők csoportja kapcsán a kvantitatív elemzés megállapította, hogy a férfiakhoz köthető női történelmi személyiségek szerepelnek a legnagyobb arányban. Ez alapján nem meglepő, hogy a tankönyvekben előforduló női alakok zöme mint feleség, anya, lány és nőrokon jelenik meg. Gyakori, hogy a nem nevesített konkrét női személyek férfiakhoz fűződő viszonyuk alapján vannak beazonosítva (Walt Disney felesége, Hay Gyula felesége, Bartók Béla felesége, Horthy lányai).

A női státuszokhoz szorosan kötődik az a szempontrendszer, ami azt vizsgálja, hogy a női szereplők milyen mértékben, és hogyan vesznek részt a történelmi eseményekben. A hagyományos női szerepek ezt nyilvánvalóan determinálják, ezért a nők általában az eseményektől távol, mindenféle történelemformáló funkció nélkül rajzolódhatnak ki a tankönyvekben. A nő sok esetben csak akkor jelenik meg, amikor a férfit támogatni, segíteni kell: „*Uralkodását a protestáns kultúra felvirágoztatása jellemezte, amiben felesége, Lorántffy*

Szabó Hajnalka Piroska: Általános iskolai történelemtankönyvek női témáinak összehasonlító elemzése

Zsuzsanna méltó segítőtársa volt.” ; „Ilyen volt Salamon felesége, Judit, valamint II. (Vak) Béla felesége, Ilona, aki vak férjének támaszt nyújtott, és a kormányzásban is részt vett.”

A tankönyvekben megjelenő női történelmi személyiségek megítélése valamennyi tankönyv esetében semleges, azaz értékítélet velük kapcsolatban ritkán fordul elő. A nők inkább pozitív kontextusban tűnnek fel, negatív női szereplők ritkán vannak jelen (Gertrúd, Johanna). Az utóbbi kategóriába sorolandóak azok a nők is, akik férjük „rossz” cselekedeteit, tulajdonságait erősítik fel (Marie Antoinette, Ceaușescu felesége).

A női történelmi személyiségekkel kapcsolatos tartalmak mélységi vizsgálata alapján látható volt, hogy mindhárom tankönyvcsalád vonatkozásában a legrészletesebben és leghosszabban tárgyalt, legjobban kifejtett női történelmi alak Mária Terézia személye volt. Ő az egyetlen olyan konkrét nő, akiről tankönyvi leckében mérhető ismeretanyag van. Egész leckényi tananyag csak abban az esetben fordul elő, ha egyszerre több női történelmi szereplő jelenik meg, vagyis osztozik ezen a tanegységen (*Királynék és királylányok, Magyar „honleányok”* című olvasmányok). A többi női történelmi alak tekintetében csak leckerészekről, leginkább pedig bekezdésekről, mondatokról beszélhetünk. Ebből adódóan a tankönyvekben női életutak csak ritkán bontakoznak ki.

A tankönyveket aszerint is vizsgáltam, hogy mennyire jellemző bennük a női tapasztalat és látásmód, hiszen nem mindegy, hogy egy nő szereplőként – sok esetben férfi nézőpontból bemutatva –, vagy narrátorként van jelen a tankönyvi szövegekben. Összességében kevés precedens található a női hang felbukkanására a tankönyvekben. A legrosszabb aránnyal az Apáczai Kiadó rendelkezik, mivel négy tankönyvében összesen két női idézetet találtam, így a tankönyvekben a konkrét nőkről csupán közvetett módon, vagyis „másodlagos források” alapján tájékozódhatunk. A Mozaik Kiadónál női történelmi személyiségtől származó idézettel összesen tíz alkalommal találkoztam (pl. konstantinápolyi angol diplomata feleségének országleírása, Mária Terézia levele, Viktória királynő kiáltványa, Ternér Kornélia visszaemlékezése Auschwitzról, Székely Éva emlékei a helsinki olimpiáról). A legtöbb idézettel a Nemzeti Tankönyvkiadó tankönyvei rendelkeznek, összesen tizennyolc női tapasztalatot megörökítő szövegrész fordul elő ezekben a könyvekben. Ezek közül is a legtöbb és egyben talán a legszínesebb női aspektusú idézet (10 db) a nyolcadik osztályos tankönyvben található. Változatos szövegfajtákban ismerkedhetünk meg a női tapasztalattal, vagyis azzal, hogy a történelmi események miként hatottak a korabeli nők életére (1956-os áldozat anyjának levele, Héderváry Klára tolmács visszaemlékezése a „magyar kérdésről”).

Végül azt néztem meg a konkrét nők vonatkozásában, hogy megjelennek-e sztereotípiák velük kapcsolatban, és ha igen, akkor ezek hogyan manifesztálódnak a történelemtankönyvekben. Ilyen sztereotípia lehet, ha a női szereplők elkülönítve, a történelmi fejlődés szövetébe nem beágyazva, azaz töredezetten jelennek meg (fragmentáció-izoláció), ha szerepeltetésük esetleges, véletlenszerű (szelektivitás), ha velük kapcsolatban sértő kifejezések fordulnak elő (nyelvi előítéletesség), illetve maga a hiány is kifejezhet előítéletességet (elhallgatás).⁴

Ötödik évfolyamon a legtöbb női történelmi személyiség nem létező, hiszen mítoszok, legendák és bibliai történetek résztvevői. Vagyis ott vannak jelen, ahol a történelmi idő megáll, a történelmi fejlődés szempontjából irreleváns helyeken. Másrészt a legtöbb esetben – ha éppen nem istennők –, akkor édesanyák, feleségek, akik a férfiakat támogatják, vagyis történelemalakító cselekedeteikről velük kapcsolatban nem beszélhetünk.

Hatodik osztályban a Mozaik Kiadó külön olvasmányban taglalja a középkori királyi családok nőtagjainak életét. Ez a tankönyvszerkesztési elv azonban kontraproduktív hatást is kiválthat, hiszen a nők így a történelmi változásoktól érintetlen szférában, izoláltan, ahistorikus

Szabó Hajnalka Piroska: Általános iskolai történelemtankönyvek női témáinak összehasonlító elemzése

kontextusban tűnnek fel, kihangsúlyozva statikusságukat és „szélen levőségüket”. Ezt a hatást erősíti, hogy sokszor a nőkről szóló információk a leckéken belül csak kiegészítő szövegekben jelennek meg, ami pedig a nők súlytalanságát bizonyítja. A láthatatlanság sztereotípiája I. Erzsébet kapcsán fogalmazható meg, hiszen Anglia egyik legfontosabb uralkodójáról van szó, ez a tény azonban nem derül ki a tankönyvi szövegből. Az Apáczai Kiadónál sztereotipikus jelzőt használ a szerző Lorántffy Zsuzsanna esetében, akit férjének méltó segítőtársaként aposztrofál. Érdekes az a tankönyvi gyakorlat, amikor Szent Klára tevékenységéről a *Szent Ferenc* című fejezetben írnak, annak is a legvégén, mintegy érzékeltetve az alá-fölérendeltséget. A Nemzeti Tankönyvkiadó hatodikos tankönyvében debütál Jeanne d’Arc alakja. (Az Apáczai Kiadó hatodikos könyve csak hátul, a kronológiában tesz említést a francia parasztlányról, annak ellenére, hogy a tananyagban nem szerepel, a Mozaik tankönyvsorozat pedig megfélemez róla.)

Hetedik évfolyamon – leginkább a Mozaik Kiadónál – már több saját jogon megjelenő női szereplővel találkozhatunk. A tankönyvsorozat ezen kiadványa szintén tartalmaz egy külön olvasmányt híres női személyiségekről (*Magyar „honleányok”*). Ennek a gyakorlatnak a veszélyeiről már szóltam, azonban a különállóságot ez esetben az is fokozza, hogy maga a szöveg, *Magyarország a dualizmus időszakában* című témán belül helyezkedik el, miközben reformkori női történelmi alakok is szerepelnek ebben a részben (*A reformkori kezdetek*). Vagyis a tankönyv a nőtörténelem kapcsán nem tartja fontosnak a kronológiát, legitimálva ezzel is a nők történelmi időnkívüliségét. Erzsébet királynéről csak egy férfi (ifjabb Andrassy Gyula) visszaemlékezése, illetve egy képaláírás alapján kaphatunk információkat, a legfontosabb tartalom vele kapcsolatban (alapszövegben olvasható) halálának körülményeit taglalja. A kor másik fontos női történelmi alakjáról, Viktória királynőről egy mondatot találhatunk az alapszövegben, illetve a viktoriánus korszak kifejezés meg sem jelenik (a másik két tankönyvben igen). III. Károly felesége gúny tárgyaként tűnik fel az egyik kiegészítő szövegben: *„hiába itatták likőrökkel, csak bevörösödött az orra, amely haláláig úgy is maradt. Végül hálószobáikat telefestették pajzán képekkel, s hogy ettől-e, nem tudni, de megindult a gyermekáldás.”* A férfitől függő, pénzszerű feleség sztereotipikus képét pedig Lincoln felesége, Mary testesíti meg: *„Pérez, ugyan! A férjem sohasem ad nekem pénzt. Kint hagyja mindig a pénztárcáját, így annyit veszek ki belőle, amennyit akarok!” – reagált a vádra.* A női történelmi személyek többsége kiegészítő szövegben szerepel, ami egyértelműen a női alárendeltségre enged következtetni. Az Apáczai Kiadó hetedik évfolyamú tankönyvében eleve kevés híres nő van, illetve akik előfordulnak, azokról is csak kevés ismeret jelenik meg. Az 1848–49-es forradalom és szabadságharc témáját követően Erzsébet királynén kívül – akivel kapcsolatban a tankönyv háromszor is megismétli halálának körülményeit – egyetlenegy konkrét nőt sem vehetünk észre. Ugyanezt állapíthatjuk meg a dualizmus témájával kapcsolatban is. Viktória királynőről összesen két mondatot olvashatunk a tankönyvben. A kronológiában megjelenik II. Katalin neve annak ellenére, hogy tankönyvi leckében nem esik róla szó (elhallgatás). Szintén jellemző, hogy a nők kiegészítő szövegekben, illetve üres helyeken (képaláírás) fordulnak elő. Negatív szereplőként lép fel a történelem színpadára Marie Antoinette (pazarlás, fényűzés, gögös természet), aki férje „rossz” cselekedeteit erősíti fel. Alexandra Fjodorovna mint naiv, hiszékeny nő mutatkozik be, aki könnyen megtéveszthető és befolyásolható. A két utóbbi személy a szelektivitás sztereotípiájának jó példája, hiszen olyan negatív tulajdonságaik vannak kidomborítva, melyek aztán az egész személyiségüket, történelmi szerepüket meghatározza, determinálja. A Nemzeti Tankönyvkiadó hetedikos tankönyvében XVI. Lajos feleségének hiúságára utal a következő szövegrészlet: *„Kevés testőrt vittek magukkal, mert nem fértek el elegen, a királyné fodrászai ugyanis sok helyet elfoglaltak.”* Bertha asszony

Szabó Hajnalka Piroska: Általános iskolai történelemtankönyvek női témáinak összehasonlító elemzése

története kapcsán – aki népszerűsíteni akarta férje, Benz találmányát – a következőt jegyzi meg a tankönyv: „*Eloľvasni is fárasztó...*”. Ez a megfogalmazás a női szerep bagatellizálását, lényegtelenességét fejezi ki. Ezenkívül Viktória királynő személye az alapszövegben csak India gyarmatosításával kapcsolatban jelenik meg. Erzsébet királynét csupán forrásban említi meg a tankönyv, míg a róla elnevezett híd alapszövegben fordul elő. Az is érdekes, hogy az utóbbi két fontos nőtörténelmi alak neve nem olvasható a név- és fogalommutatóban (láthatatlanság, elhallgatás).

Nyolcadik évfolyamon – leginkább a Mozaik és Apáczai kiadók esetében – kevés női történelmi személyiséggel találkozhatunk (elhallgatás). Ha elő is fordulnak híres nők, akkor azok leginkább csak olvasmányokban, kiegészítő szövegekben, illetve forrásokban vannak jelen (marginalizáció). Továbbá kevés tudásanyag található a nőikkel kapcsolatban, bemutatásuk is nagyon egysíkú (általában feleségek), történelemformáló cselekedeteikről nem lehet olvasni (statikusság). A Nemzeti Tankönyvkiadó tankönyvsorozatának nyolcadik osztályos könyvében több női történelmi személyiség fordul elő. A tankönyv szerzője árnyaltabban mutatja be a női szerepeket, így többféle női minőség tud manifesztálódni. Azonban az is megállapítható, hogy a híres nőkről szóló tartalmak sok esetben csak forrásokban, képaláírásokban, olvasmányokban bukkannak fel (Anna Frank, Sophie Scholl). Érdekes, hogy Kéthly Anna nevét (a Szociáldemokrata Párt egyik vezetője, az Országgyűlés alelnöke) zárójelben közlik, míg Veress Péter neve (Nemzeti Parasztpárt vezetője) e nélkül jelenik meg, pedig történelmi súlyuk azonos, de legalább is hasonló. Háy Gyula feleségét nem nevezi meg a tankönyv, annak ellenére, hogy a szakirodalomban névvel együtt olvasható az idézet: „*Pár perccel nyolc óra előtt Háy Gyula író és felesége (Éva) az Írószövetség nevében magyarul, angolul, németül és oroszul szólt a világ közvéleményéhez a rádióban.*”

A konkrét női történelmi személyiségek illusztrációs anyagát tekintve ötödik évfolyamon a híres nők általában önállóan szerepelnek, akik a legtöbb esetben istennők és mondabeli szereplők (Héra, Aphrodité, Pallasz Athéné, Emese). A másik nagyon gyakori illusztrációs előfordulás művészeti és építészeti témában jelenik meg (Héra temploma, Willendorfi Vénusz, Pallas Athéné bronzszobra, Szemiramisz függőkertje). Hatodik osztályban a női karakterek többsége már férfiak mellett tűnik fel az illusztrációkon (Szent István és Gizella eljegyzése, XVI. Lajos és családja, Beatrix és Mátyás domborműve). Ezen az évfolyamon szintén jellemző a művészeti megjelenítés (párizsi Miasszonyunk székesegyház, Erzsébet királyné szárnyas oltára, Szent Teréz elragadtatása, Mária Magdolna templom). Kisebb csoportot képeznek az önállóan megjelenő női történelmi személyiségek portréi (Szent Margit, Mária királynő, Zrínyi Ilona). Hetedik évfolyamon Mária Terézia személyéhez köthető a legtöbb kép és ábra (urbárium, vámrendelet, oktatásügyi rendelet, pénzérme). A három kiadónál Mária Terézia, Viktória királynő és Erzsébet királyné arcképe a leggyakoribb ábrázolás. Nyolcadik osztályban önállóan előforduló női történelmi személyiséggel ugyancsak ritkán találkozhatunk (II. Erzsébet, Hillary Clinton, Szili Katalin, Anna Frank, Kéthly Anna). Jellemzőbb, hogy férfiak vonatkozásában ábrázolják a női szereplőket (IV. Károly feleségével, Walt Disney feleségével, Ceauşesu feleségével, Horthy és családja).

Nőikkel kapcsolatos témák tartalmi elemzése

Ezt a kategóriát ugyanazon szempontrendszer alapján elemeztem, mint a konkrét női történelmi személyiségek csoportját (státusz, történelemformáló cselekedetek kontra passzivitás, megítélés, mélység, sztereotípiák és ábrázolás).

Szabó Hajnalka Piroska: Általános iskolai történelemtankönyvek női témáinak összehasonlító elemzése

A nők státuszát döntő részben a családban betöltött helyzetük, illetve a férfiakkal fűződő viszonyuk határozza meg. Vagyis a legtöbb esetben feleségek (fejedelemszóné, tolvaj felesége, hadiözvegyek, árvédők feleségei, munkások feleségei), lányok, (szerviensek lánya, főúr lányai), anyák (spártai anyák). Gyakori, hogy a nőket társadalmi osztály szerint sorolják be (nemes hölgyek, parasztasszonyok, királynék, királylányok, polgárasszonyok, parasztasszonyok). Társadalmi státuszt fejezhetnek ki a különböző „női foglalkozások” (jós-nő, szolgálólány, kofa, dajka, bába, szakácsnő, apáca, szobalány, táncosnő, gépíró-nő, ápolónő).

A nők általában hagyományos szerepeiknek megfelelő tevékenységeket végeznek. Kivételesen eltérhetnek ettől, azonban ezek a cselekedetek is többnyire férfiak támogatásában, illetve azok helyettesítésében merülnek ki. A legjellemzőbb mégis a passzív magatartás, vagyis azokon a területeken vannak jelen a nők általában, amelyek nem kitétek a történelmi változásoknak. Így a nőkkel kapcsolatos ismeretek legnagyobb arányban a történelmi hétköznapok vonatkozásában fordulnak elő. Ez a téma a tankönyvekben többnyire alárendelt státuszú, hiszen sokkal kevesebb szó esik róla, és általában a tankönyvi témák végén fordul elő. A nők társadalmi inaktivitása abban is megmutatkozott, hogy a férfiak által meghatározott normák szerint kellett élniük, melyek sok esetben korlátozták őket: *„nőket kizárták a politikai életből”; „Gyermeknek és asszonynak nincs helye a hajón.”; „A nemes özvegyen maradt felesége még ennyihez sem jutott: csak a hozományt kapta meg.”* Gyakori a tankönyvekben, hogy a nők áldozatként jelennek meg, akik saját sorsukat nem tudják irányítani, a történelmi események alakítása helyett azok elszenvedői (nőrablás, ipari forradalom, háború, gulág, koncentrációs tábor, kitelepítés, világválság).

A női témák kategóriájának elemzését kiegészítettem annak a vizsgálatával is, amely azt vette górcső alá, hogy a különböző történelmi, társadalmi, ideológiai változások hogyan hatottak a nők életére, egyáltalán megjelenik-e ez az aspektus a történelemtankönyvekben. Erre vonatkozóan a tankönyvsorozatok mindegyikében kevés példát találtam. A legtipikusabb előfordulások ezek közül: ipari forradalom (női munka), Mária Terézia egészségügyi rendelete, Semmelweis Ignác gyermekágyi láz kórtanának felismerése, I. világháború alatti női munkakötelezettség. A Nemzeti Tankönyvkiadó tankönyvsorozata tartalmazza a legtöbb olyan tudásanyagot, amely a történelmi események női szempontú következményeit is feltárja. Kizárólag ez a tankönyvkiadó foglalkozik részletesebben a szovjet megszállás utáni, magyar nők ellen elkövetett erőszakos bűncselekményekkel. A témával kapcsolatban egy orosz katona leveléből is idéz a tankönyv: *„Asszony van elég, oroszul egy szót sem tudnak. De ez csak nekünk jobb, így nem kell őket rábeszélni. Csak ráfogjuk a pisztolyt, a »lefeledni«! parancs el is intézi a dolgot, és mehetünk tovább.”* Érdekes újságcikk részletet olvashatunk a nyolcadikos tankönyvben, ami a családfőzelék elkészítéséről értekezik. Ez a szöveg a háború utáni takarékoskodó életmódot, illetve a háziasszonyok leleményességét mutatja be. A következő idézet pedig női szemszögből ismerteti az 1956-os forradalmi események következményeit: *„Az anyát sokszor elbocsátották munkahelyéről. Egy '56-os elítélt feleségének majdnem lehetetlen volt munkát kapnia, legfeljebb takarítónőként vagy napszámosként helyezkedhetett el. Ott is gyakran éreztették vele: ő más, mint a többiek.”*

A nők általános megítélése semleges. Kevés pozitív és ugyancsak kevés negatív példát találhatunk a tankönyvekben. Az előbbi esetben az egri nők említhetők, illetve egy vers, amely az anyák tiszteletéről szól. Az utóbbi csoporthoz pedig a következők sorolhatóak: tolvaj felesége, boszorkányok, munkásörök, házasságtörő asszony.

A legjellemzőbb női témák, melyeket a tankönyvek részletesebben kifejtenek négy tematikai csoportra oszthatóak fel. Az első ilyen tárgykör a nők hagyományos szerepeikkel köthető, mely a történelmi mindennapokkal, azon belül is a családdal és az életmóddal

Szabó Hajnalka Piroska: Általános iskolai történelemtankönyvek női témáinak összehasonlító elemzése

foglalkozó leckékben jelenik meg leggyakrabban (*A spártai életmód; A piramisok népe; Ünnepek és istenek; A görög lakóház; A falusi társadalom hagyományos élete*). Szintén gyakori a lányoktatással, nőneveléssel kapcsolatos ismeretanyag előfordulása (*A család és a gyermek az ókori Görögországban; Oktatás és kultúra az ókori Rómában; A család és a nevelés; Ismeretszerzés a középkorban*). A harmadik témakör a női ábrázolás, művészeti megjelenítés és divat (*Művészek és mesterek; Kalapörület Párizsban; A divat; A kapitalizálódó világ mindennapjai; Női divat a dualizmus korában; A húszas-harmincas évek divatja; A modern idők*). Végül pedig a leggyakoribb női megjelenés a különböző társadalmi csoportok bemutatásánál ragadható meg (*Az ipari forradalom gazdasági és társadalmi következményei; A társadalom és az életmód változása a 19. század második felében; Társadalom, életmód és kultúra a két világháború közötti Magyarországon*).

A továbbiakban a már meghatározott előítéletességi kritériumokat (fragmentáció-izoláció, szelektivitás, nyelvi előítéletesség, elhallgatás) vizsgáltam a női témák vonatkozásában.

Ötödik osztályban a Mozaik Kiadó esetében elég sok sztereotípiával találkozhatunk. Az egyik ilyen, amikor is a tankönyvszerző a jelenre vonatkoztatva determinálja a hagyományos női szerepeket: *„A következő szövegrészlet alapján sorold fel, melyek voltak a háziasszonyi teendők! Melyek hasonlítanak egy mai családanya feladataihoz?”* Nyelvi előítéletesség fordul elő a legtöbbször a tankönyvben, például akkor, amikor a következőket fogalmazza meg az egyiptomi nők helyzetével kapcsolatban: *„A házasságtörést azonban a legfőbb bűnnek tartották, a bűnös asszonyt megkövezték, elégették.”* Idézőjel nélkül a bűnös asszony szó szerkezettel a tankönyv írója azt a képzetet kelti, mintha egyetértene ezzel az egyértelműen diszkriminatív, férfi projekciót tükröző eljárással. Továbbá azt írja ugyanitt a könyv: *„A nők a háztartást vezették. Ezenkívül csak kevés foglalkozást választhattak: például templomi táncosnők, szövőnők, siratóasszonyok lehettek. Egyéb tekintetben a nőknek ugyanolyan jogaik voltak, mint a férfiaknak.”* Ez a megállapítás a fent említett jogi egyenlőtlenségek miatt egyszerűen nem állja meg a helyét. Az elhallgatás mint előítéletesség manifesztálódhat úgy, hogy a nőkkel összefüggő jelenségeket, tényeket nem magyarázza meg a tankönyv (nők nem vehettek részt az olimpiai játékokon, nőket kizárták a politikai életből.) A fragmentáció, illetve az izoláció abban mutatkozik meg, hogy a nők életéről több esetben is külön fejezetben olvashatunk (*A piramisok népe; A görög lakóház*), melyek élesen elválnak a fősodratú történelemtől. Az Apáczai Kiadónál már kevesebb sztereotípiával találkozhatunk. Itt is visszatérő gyakorlat, hogy a nőkkel kapcsolatos történelmi jelenségek nincsenek megmagyarázva, kibontva. Példaként lehet említeni a következő mondatokat: *„Egyes források szerint az etruszk férfiak – a világon elsőként – a mindennapi életben a nőket egyenrangú félnek tartották.”; „Nők még nézőként sem vehettek részt az olümpián. Igaz, számukra is rendeztek versenyeket, de ezek nem voltak olyan jelentősek, mint a férfiaké.”; „A lányokat nem értékelték úgy, mint a fiúkat, ők az édesanyjuktól tanultak meg mindent.”* Több témánál pedig feltűnően hiányoznak a nők (*Az őskor; Az ókori Kelet világa; A magyar történelem kezdetei*). Az izoláció, illetve a marginalizáció abban mutatkozik meg, hogy a nőkkel kapcsolatos tudásanyag általában kiegészítő leckékben, illetve szövegekben jelenik meg, ezek is általában az adott téma végén (*A nők helyzete Athénban; A családi élet Rómában*), ez pedig a nőtörténelem fragmentációjához vezet. A női témák vonatkozásában kevesebb sztereotípiát fordul elő a Nemzeti Tankönyvkiadó ötödikes tankönyvében. Ez esetben az elhallgatást emelném ki, amikor is a tankönyv nem magyarázza meg, hogy miért nem léphettek be a nők Olimpiába, miért hagyták el ritkábban az otthonaikat, illetve hogy miért csak a fiúk járhattak iskolába?

Szabó Hajnalka Piroska: Általános iskolai történelemtankönyvek női témáinak összehasonlító elemzése

Hatodik évfolyamon a Mozaik Kiadónál az elhallgatásra találtam példát, mivel a középkori és kora újkori nők életéről nagyon keveset tudhatunk meg. Nyelvi előítéletesség fogalmazódik meg a következő szövegben, amikor férfiakra vonatkozó állításokat általánosan, mindenkire érvényes kijelentésként használ (nyelvtani hímnem) a tankönyv: *„Elsősorban a katonák és a tanult emberek előtt állt nyitva a felemelkedés útja.”* Véleményem szerint a szelekció sztereotípiájának egyoldalúsága jelenik meg abban a történetben, amit a tankönyv a következőképpen mesél el: *„Figyeld csak azt a csődületet! Két kofa kapott hajba az imént. Büntetésük a jogkönyv szerint az, hogy a perpatvart kezdeményező viheti a »civakodás« tégláját. A hátára vetve kell ezt a követ a városon végigvinni, a sértett asszonyság pedig a háta mögött halad, és egy bottal bökdösi. De nem nevetget, nem gúnyolódhat ő sem, mert akkor helyet cserélnek.”* A kevés számú női jelenlét miatt ez a tankönyvi szöveg a nők rossz tulajdonságait domborítja ki, illetve nyelvi előítéletesség figyelhető meg (kapott hajba, civakodás, perpatvar), ami manifeszt tartalomként a nők történelmi súlytalanságát erősítheti. Nyelvi előítéletesség olvasható ki az Apáczai Kiadó *Önellátó gazdálkodás* című szövegében: *„Szőni-fonni minden parasztság tudott. Fából, bőrből, és vasból pedig a férfiak készítették el a nélkülözhetetlen eszközöket.”* A férfiak munkájára vonatkozó jelzős szerkezettel az író látens utalást tesz annak értékesebb voltára. Ezenkívül *A lovagok kora* című tankönyvi szövegben a „gyengébbik nem” kifejezést használja a tankönyv, ami egyértelműen nyelvi diszkriminációt valósít meg. Az elhallgatás a legjellemzőbb sztereotípiá, hiszen a középkori és a kora újkori nők élete ebben a tankönyvben sem rajzolódik ki igazán, hiszen a különböző társadalmi rétegeket bemutató leckékben feltűnően hiányoznak (*A középkor társadalmá; A nemesek és jobbágyok élete; A városiakok társadalmá*). A Nemzeti Tankönyvkiadó esetében a nyelvi előítéletesség egyik fajtája ölt testet, amikor is ezt írja a tankönyv szerzője: *„A középkorban a tudósokat – éppúgy, mint napjainkban – az egyetemeken képezték.”* Mivel ebben a korban a nők nem járhattak egyetemre, így a tudós kifejezés egyet jelent a férfival, illetve az író ezt a nyelvtani hímnemet a jelenkorra is kiterjeszti, ami pedig teljes anakronizmus. Az elhallgatásra, láthatatlanságra egy egészen érdekes példát találtam, amikor a Kislexikonban a szerzetes szócikknél a következőt olvastam: *„szerzetes: zárt közösségben, szigorú szabályok szerint élő egyházi személy. A női szerzetes az apáca.”* Tehát maga az apáca kifejezés önállóan nem szerepel a tankönyv törzsanyagában, csak hátul a függelékben, de ott is csupán férfiak vonatkozásában. A szelekció másik példája a következő citátumban jelenik meg: *„Gellért csodálattal jegyezte meg kísérőjének: Boldog lehet ez az asszony, aki szolga ugyan, mégis kötelező munkáját ilyen szépen, zúgolódás nélkül, vidáman végzi.”* Ez az idézet a női engedelmességet pozitív tulajdonságként interpretálja, amit a tankönyv írója egy kérdéssel nyomatékosít is: *„Mire tanította Gellért a kísérőjét?”* Vagyis példaértékű magatartásformaként manifesztálódik ez a fajta nemi diszkriminációt is magában hordozó történet.

A Mozaik Kiadó hetedikes tankönyvében sztereotipikus női témaként jelenik meg több alkalommal is a viselet és a divat témaköre (*Kalapörület Párizsban; A divat; Női divat a dualizmus korában*). A francia forradalom értékelése kapcsán ezt írja a tankönyv: *„megszüntették a születési előjogokat, földet adtak a parasztnak, és törvénybe iktatták azt az elvet, hogy mindenkinek joga van vagyont, tulajdont szerezni...”* A tankönyv írója nem tesz arról említést, hogy ezek a jogok kizárólag férfiakra vonatkoztak. Ezenkívül az újkori nő történelemben betöltött szerepéről sem kapunk valóságos képet (elhallgatás). Az Apáczai Kiadó tankönyve több alkalommal is nyelvtani hímnemet használ az egyes társadalmi csoportok bemutatásánál, illetve a következő idézet esetében is: *„A tőkés szívesebben alkalmaztak nőket és gyerekeket, mert nekik ugyanazért a munkáért kevesebbet kellett fizetni.*

Szabó Hajnalka Piroska: Általános iskolai történelemtankönyvek női témáinak összehasonlító elemzése

A képzettebb munkások már tudtak írni, olvasni, s jobban tudtak tájékozódni a társadalom útvesztőiben.” Az első mondatban tehát nőkről és gyermekekről van szó, míg a második mondat megállapításai – mintegy szembeállítva az előző mondattal – egyértelműen férfiakra vonatkozik. A tankönyvben a legjellemzőbb azonban az elhallgatás sztereotípiája, mivel nagyon sok tankönyvi témában a női szereplők csak képeken jelennek meg. Jellemző a könyvre továbbá, hogy a nőkkel kapcsolatos tudásanyag leginkább kiegészítő szövegekben és képaláírásokban manifesztálódik, vagyis a nőtörténelem töredezett. A Nemzeti Tankönyvkiadónál nyelvi elfogultság fedezhető fel a következő szövegben: „A vegyesbolt gyakran egyúttal kocsmaként is szolgált, ahol esténként vagy a vasárnapi mise után elbeszélgettek a férfiak. Közben a lányok, asszonyok a házak előtti »kispadon« tereferéltek – ha más dolguk nem akadt.” A két ige látszólag ugyanazt a tevékenységet fejezi ki, de jelentésük mégis más, hiszen a tereferere valójában üres locsogást, mindenféle mondanivalót nélkülöző „beszélgetést” jelent. Nyelvtani hímnemet használ a tankönyv a XIX. századi polgárság bemutatásánál. A láthatatlanság legjobb példája, amikor a nők nem kapnak szerepet a társadalmi csoportok ábrázolásánál (*Társadalmi változások a XIX. század második felében Magyarországon*). Marginalizáció ott azonosítható, ahol fontos női cselekedetek csak didaktikai szövegekben szerepelnek (asszonyok menete, honleányok, védegyleti-mozgalma).

Nyolcadik osztályban a Mozaik és az Apáczai Kiadó tankönyvei tekintetében ugyanazt lehet elmondani. Kevés női téma fordul elő (elhallgatás), és ezek is általában csak didaktikai szövegekben realizálódnak (marginalizáció). A szelektivitás pedig abban nyilvánul meg, hogy a nők leginkább áldozatokként „vesznek részt” a történelmi eseményekben. Vagy például abban, hogy a tankönyv külön kiemeli azt a tényt, hogy voltak női munkásörök. Nyelvi előítéletességről beszélhetünk a Nemzeti Tankönyvkiadó esetében, amikor a nőkre vonatkozóan sértő tartalmat is magában hordozó szöveg jelenik meg a sztálini Szovjetunió korából származó vicc kapcsán: „Sztriptízbárt nyitnak Moszkvában, de – a várakozásokkal ellentétben – alig van vendége. Összeül a vezetőség megtárgyalni, mi lehet a baj. A táncosnő talán? Vele nincs semmi baj, ötven éve párttag.” Véleményem szerint egy ilyen szexista üzenetet tartalmazó szövegnek nincs helye egy iskolai tankönyvben, melyben a nők méltósága súlyosan sérül.

A női tematika önállóan csak ritkán jelenik meg az illusztrációkon, mivel a nők többnyire férfikkal együtt szerepelnek. A vegyes képeken a nők jóval kevesebb számban képviseltetik magukat, mint a férfiak, illetve a képek háttérben helyezkednek el. Ötödik évfolyamon a legtöbb női szereplő a történelmi mindennapok kapcsán jelenik meg, ezen a témán belül pedig a különböző történelmi viseletek ábrázolása jellemző. Gyakori még a művészeti megjelenítés, ez leginkább az Apáczai Kiadó tankönyvében fedezhető fel. Hatodik osztályban szintén az életmód témájában láthatjuk a legtöbb képes illusztrációt. A hetedikes tankönyvekben a mindennapok témája mellett (korabeli divat és viseletek) már történelmi eseményekkel összefüggésben is feltűnnek női alakok. Sokszor előfordul az első világháború alatt végzett női termelőmunka megjelenítése is. Nyolcadik évfolyamon a nők képi reprezentációja leginkább történelmi események kapcsán valósul meg, illetve áldozatokként tűnnek fel a történelemtankönyvek hasábjain.

Női emancipáció tartalmi elemzése

Az utolsó kategória tehát a női emancipáció csoportja volt, amelyet a téma sajátossága miatt eltérő módon elemeztem. A kategória többnyire a hetedikes és a nyolcadikos tankönyvekben realizálódik, ezért elemzésem is ezekre a tankönyvekre szorítkozott.

Szabó Hajnalka Piroska: Általános iskolai történelemtankönyvek női témáinak összehasonlító elemzése

Először azt néztem meg, hogy maga az emancipációs folyamat milyen tankönyvi témákban és hogyan jelenik meg. A Mozaik Kiadó hetedik osztályos tankönyvében az emancipáció témája összesen négy alkalommal fordul elő (választójog kérdése a XIX. századi brit világbirodalom témájában, a nőnap eredete, női választójogért vívott harc, illetve a nőnevelés kérdése a kötelező elemi oktatás kapcsán). A legnagyobb terjedelemben, egy különálló olvasmányban foglalkozik a tankönyv a magyarországi nőmozgalommal (*Magyar „honleányok”*). Ez egyedülálló a három tankönyvkiadó esetében, mivel egyrészt ebben a témában magyar vonatkozású tartalmi elemek csak itt találhatóak meg, másrészt pedig a két másik tankönyvkiadónál a női egyenjogúsági kérdések mindössze egy-egy mondatban szerepelnek (7. évfolyamon). Nyolcadik osztályban viszont fordított a helyzet, mivel a Mozaik Kiadó tankönyvében a nőmozgalom kérdéséről már kevesebb tananyagot találhatunk, és ezek az információk is szétszórtnak jelennek meg. A választójog kérdése többször felmerül a tankönyvben (*Európa az első világháború után; A politikai „oldalak”; Az őszirózsás forradalom*). Ezekon kívül a női emancipációról egy mondat szól a *Cserkészek, leventék*, illetve *A „dühöngő ifjúság”* című olvasmányban. Az állampolgári ismeretek témakörén belül az Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozatát, illetve az Alaptörvényt idézi a tankönyv, itt a nemek egyenjogúságáról szóló törvénycikkekkel találkozhatunk. Az Apáczai Kiadó esetében hetedik évfolyamon csak elszórt információmorzsák formájában szerepel a női emancipáció (liberalizmus témája, nők az egyetemi oktatásban), ezeken kívül pedig a lányok oktatására tér ki a tankönyv. Nyolcadik osztályban viszont egy tömbben található a női egyenjogúsítással kapcsolatos tananyagot. A tankönyv *A nagy háború utáni társadalmi és gazdasági fordulat* című leckében ír részletesebben a nők helyzetének első világháborút követő változásairól, illetve azok következményeiről. Ezenkívül a tankönyv csak a választójog vonatkozásában jeleníti meg a női egyenjogúsítási mozgalom eredményeit (*Az őszirózsás forradalom; Bethlen István konszolidációs rendszere*). Ebben a tankönyvben szintén megjelenik Az Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozata, ezzel összefüggésben pedig a nemek közötti egyenlőség, illetve a nők és férfiak házassághoz és családalapításhoz való joga. A Nemzeti Tankönyvkiadónál a női emancipációs mozgalom hetedik osztályban szintén nagyon széttöredezetten manifesztálódik. Napóleon törvénykönyve kapcsán említi meg a tankönyv a feleségek jogát, az ipari forradalom társadalmi változásait taglaló fejezetben pedig egy mondatot olvashatunk a női választójogról. A következő előfordulás az áprilisi törvények vonatkozásában található, szintén a választójoggal kapcsolatban. Egyetlenegy alkalommal szerepel nagyobb terjedelemben a női egyenjogúsítás témája, amikor is a századfordulós társadalom tárgyalása során a tankönyv bemutatja a szüfrasset mozgalmat (*Harc a nők választójogáért*). Ezenkívül női választójogról (Ausztrália története, dualizmus kora), valamint a nők egyetemi oktatásáról szóló szövegekkel találkozhatunk a tankönyvben. Nyolcadik évfolyamon a női emancipációs mozgalom története egy helyen, egy tankönyvi fejezetben belül jelenik meg a két világháború közötti időszak történelmét tárgyaló fejezetben. Ezt leszámítva csak három alkalommal fordul elő női egyenjogúsággal összefüggő tartalom a tankönyvben. (*A kormányzó: Horthy Miklós* című leckében a női választójogról, Kemál pasa köztársasága kapcsán a férfi-női jogegyenlőségről, illetve *Az alapvető emberi és polgári jogok* című részben a nemek jogegyenlőségéről van szó.)

A sztereotípiák tekintetében a Mozaik Kiadónál hetedik évfolyamon nyelvi előítéletesség fordul elő, amikor is a következő mondatot olvashatjuk: *„Ezt elősegítette az is, hogy – a nők kivételével – a társadalom nagy része választójogot kapott.”* Tekintetbe véve azt, hogy a társadalom kb. ötven százaléka akkor is nő volt, ezért ez a megállapítás nem tekinthető helytállóknak. Az elhallgatás sztereotípiája fedezhető fel abban, amikor a női választójog

Szabó Hajnalka Piroska: Általános iskolai történelemtankönyvek női témáinak összehasonlító elemzése

megadásáért tüntető angol nők témájánál a tankönyv elfelejti megemlíteni, illetve megmagyarázni a szüfrazsett mozgalmat. Leginkább azonban az izoláció és a marginalizáció jellemző, hiszen a legtöbb esetben az emancipációs folyamatról kiegészítő szövegben (*Munkások és ünnepek* című szöveg), illetve képalírásban („*A képen angol nők tüntetnek a választójog megadásáért*”) olvashatunk. A másik probléma, hogy a magyar nőmozgalom szintén csak egy olvasmányban, elkülönítve az „igazi történelemtől”, a tankönyvi téma végén jelenik meg. Nyolcadik osztályban – mint ahogy már említettem – nagyon kevés információ szerepel a női emancipációval kapcsolatban, és ezek is csak széttöredezetten találhatóak meg (elhallgatás). Az Apáczai Kiadó hetedikes tankönyvében a legjellemzőbb sztereotípa az elhallgatás, mivel a női egyenjogúsítás vonatkozásában csak utalásokat fedezhetünk fel, illetve magyarázatokkal sem találkozhatunk (ld. korábban). Nyolcadik évfolyamon megjelenik a „gyengébb nem” kifejezés, ami ugyan idézőjelben van, de meglátásom szerint jobb, ha a tankönyvek elkerülik az efféle szóhasználatot, mert indirekt módon erősítik az előítéletességet. A láthatatlanság leginkább abban mutatkozik meg, hogy egy tankönyvi fejezetet leszámítva, a női emancipáció nem jelenik meg, különösen igaz ez a magyar történelem vonatkozásában. Annak ellenére, hogy a tankönyv szerzője külön foglalkozik a nők helyzetének XX. századi átalakulásával, a tankönyv további részében erre nem találunk példát. A Nemzeti Tankönyvkiadó hetedikes tankönyvében a következő mondatot olvashatjuk: „*A nők majd csak a XX. században kapnak választójogot.*” Véleményem szerint ez a megfogalmazás nem helytálló, mivel a kapni ige azt sugallja, hogy a nők a választójogot mindenféle előzmény (nőmozgalom) nélkül szerezték meg. Ugyanez a probléma a következő mondattal is: „*A század végén a nők is elnyerték a választójogot, az elsők között a világon.*” Ezzel kapcsolatban a tankönyv egy kérdést is feltesz, melyben megjegyzi, hogy egy demokratikus országban mintegy természetes, hogy a nők is választójogosultak. Arra viszont nem kapunk választ, hogy a nőknek korábban miért nem volt választójoga (elhallgatás). A tankönyvben összességében kevés tudásanyag jelenik meg a női emancipáció vonatkozásában, és ezek is csak fragmentáltan fordulnak elő. A nyolcadik osztályos tankönyv ugyanazokat a hibákat követi el, mint az Apáczai Kiadó tankönyve, mivel egy helyen, összesűrítve tárgyalja a női emancipáció témáját (izoláció). A tankönyv további részében bővebben már nem olvashatunk erről a témáról. A Horthy-korszakkal kapcsolatban ugyan megemlíti a tankönyv, hogy a nők ebben az időszakban már választhattak, azonban ennek előzményeit a tankönyv írója nem tárja fel (elhallgatás).

A női emancipációval összefüggő ábrázolások száma csekély. A Mozaik Kiadó tankönyvei összesen két képet tartalmaznak ebben a témában. Az Apáczai Kiadónál hetedik osztályban egy plakáton jelenik meg a női egyenjogúsági mozgalom, továbbá egy értelmiségi nőket ábrázoló képpel találkozhatunk. Ezen kívül pedig egy tanítónői oklevelet jelenít meg a tankönyv mindenfajta indoklás és kommentár nélkül. A nyolcadikos tankönyv *A nők szerepe* című fejezetben a szüfrazsett mozgalmat, illetve egy-egy különböző kultúrához tartozó XX. századi nőt ábrázol. Emellett az állampolgári ismeretek témájában jelenik meg egy kép tüntetőkről, akik „*bőrszíntől, nemtől, vallástól, politikai hovatartozástól függetlenül, egymás mellett vonulnak utcára.*” Összesen egy női emancipációval összefüggő ábra található a Nemzeti Tankönyvkiadó hetedikes tankönyvében, ahol szövegdobozban a női választójog hiányáról tájékoztat (*Az Amerikai Egyesült Államok hatalmi szervei az eredeti alkotmány szerint*). Nyolcadik évfolyamon a női divat XX. századi változásairól kaphatunk képes beszámolót.

Tankönyvprofilok

A tankönyvek csoportos és globális tartalmi vizsgálatán kívül a tankönyvsorozatokat külön-külön is elemeztem, szaktudományos és didaktikai szempontok alapján. Erre egyrészt azért volt szükség, mert így a tankönyvi szövegek és illusztrációk mélyebb jelentéstartalmihoz tudtam hozzáférni, másrészt pedig a tankönyvsorozatok karakterisztikája, a rájuk jellemző tankönyvi gyakorlat és megoldási specifikumok is jobban kirajzolódtak. Az elemzés módszertana ez esetben is deskriptív-hermeneutikus, azaz leíró-értelmező volt, amit a tankönyvelemzés kutatás-módszertani koncepciójának ismertetése során megfogalmazott kérdések alapján határoztam meg.

A Mozaik Kiadó tankönyvei

Nőtörténeti aspektusból tekintve az ötödik osztályos tankönyvről elmondható, hogy a nők leginkább mondák és mítoszok szereplőiként tűnnek fel. A másik fontos jellemző, hogy a nők általában a mindennapok témájánál vannak jelen, a politikatörténetből teljesen hiányoznak. Nagy hibája a tankönyvnek, hogy a különböző társadalmak bemutatásánál szintén hiányoznak a nők. A másik problémás tankönyvi gyakorlat, hogy a nők jogfosztottságának okai nincsenek feltárva és megmagyarázva. Ezekon kívül több sztereotíp megfogalmazást is tartalmaz a tankönyv (ld. korábban). A pozitívumok között említhető viszont, hogy a történelmi témaköröket bevezető képeken a férfiak és nők együttesen jelennek meg, a leckékben szintén sok vegyes ábrázolás található, illetve hagyományos szerepektől eltérő női illusztrációk is előfordulnak (női régészek, mesterséget űző nő, íjazó nő). Az ősz- és ókori mindennapok története jól kirajzolódik, ahol a nők általában jelen vannak (egyiptomi nők élete, athéni és spártai nők élete, római nők élete). Hatodik osztályban leginkább konkrét női történelmi személyiségek szerepelnek, a hétköznapi nők életéről keveset tudhatunk meg. Egyedülálló módon a tankönyv tartalmaz egy olvasmányt, ami kizárólag a középkori királyi családok nőtagjainak életével foglalkozik (*Királynék és királylányok*). Ebben a tankönyvben szintén jó megoldás, hogy a témabevezető képeken nők és férfiak együttesen jelennek meg, illetve elég sok a vegyes kép is. Több esetben azonban nem kapunk magyarázatot bizonyos történelmi jelenségekre, ilyenek például a középkori törvények nőkre vonatkozó passzusai (István, Kálmán, László törvényei). Hetedik évfolyamon több helyen is jelen vannak a „hétköznapi nők”, illetve a női emancipáció történetébe is bepillantást nyerhetünk. A *Magyar „honleányok”* című olvasmányban az utóbbi szépen ki is rajzolódik híres nő történelmi munkássága által. Szerencsés, hogy Vasvári Pál pozitív szerepét a tankönyv megjeleníti, ezzel is alátámasztva, hogy a női emancipáció kérdése nem csupán férfi-női ellentét kontextusában értelmezhető. A másik gyakori nőikkel kapcsolatos téma a női divat története, ami nemcsak képeken, hanem kiegészítő szövegekben is többször előfordul (*Női divat a dualizmus korában, Kalapörület Párizsban*). A nyolcadik osztályos tankönyvben már nem található külön tananyagot női témában. Általánosságban az jellemző, hogy kevés a női téma, illetve a konkrét női történelmi személyiség, akiket egyébként is nagyon egysíkúan ábrázolnak (feleségek, nőrokonok). A legmeglepőbb mégis, hogy a női emancipáció történetét egyáltalán nem jeleníti meg a tankönyv, illetve nem folytatja a hetedik osztályban elkezdett egyenjogúsítási folyamat történetének kibontását. Csak a tankönyvben szereplő képek érzékeltetik a tanulóval, hogy a nők helyzete megváltozott a XX. században, hiszen már többször előfordulnak politikai eseményekkel kapcsolatos illusztrációkon.

Összességében a Mozaik Kiadó tankönyvei írnak a legösszefüggőbben, illetve a legrészletesebben a női témákról, viszont ezek a leírások izolálódnak és elszeparálódnak a

Szabó Hajnalka Piroska: Általános iskolai történelemtankönyvek női témáinak összehasonlító elemzése

„férfiak történelmétől”. Ezeket a tananyagokat leszámítva a női témák fragmentáltan jelennek meg. A női vonatkozású sztereotípiák történelmi kialakulásának okait, miérettjeit nem tárja fel a tankönyvsorozat. (Ötödik osztályban maga a tankönyvsorozat is megjelenít előítéletes tartalmakat, torzításokat.) Kirívó a nők XX. századi hiánya, amely így ambivalens helyzetet teremt a női emancipáció korabeli eredményei tükrében. A Mozaik Kiadó tankönyveiben tehát kirajzolódni látszik egy tudatos szerzői szándék a nők nagyobb arányú megjelenítése érdekében, azonban a gyakorlati megvalósítás nem mindig a legszerencsésebb módon történik. A nők izolációja, illetve kevésbé fontos tankönyvi helyeken való szerepeltetésük, a magyarázatok hiánya, a nyelvi előítéletesség, a nőkkel összefüggő tartalmak logikus felépítésének hiátusa miatt, a női történelmi kutatások eredményei nem megfelelően manifesztálódnak a tankönyvekben.

A didaktikai apparátusban nagyobb számban fordulnak elő nők, mint az alapszövegben, ami azt jelenti, hogy a velük kapcsolatos ismeretek kevésbé fontosak, elsajátításuk nem kötelezően számon kért tudásanyag. A didaktikai szövegfajták közül leginkább kiegészítő szövegekben, forrásokban, illetőleg a hasábok üres helyein jelennek meg. Kérdések és feladatok női témában csak nagyon ritkán fogalmazódnak meg, ez akkor is így van, ha törzsanyagban szerepel a női tudáselem (Viktória királynő). A női témákkal, női történelmi személyiségekkel foglalkozó olvasmányok aránya a tankönyvsorozatban átlagosan tíz százalék. A Mozaik Kiadó tankönyveiben számos példát találhatunk arra, amikor a lány tanulóknak a tankönyvi feladatok megoldása során férfi személy helyébe, illetve nemüktől idegen helyzetbe kell beleképzelniük magukat: „*Tarts egy beszédet, amelyben képzeletbeli lovagtársaidat Jeruzsálem visszafoglalására buzdítod!*”; „*Képzeld el, hogy Nagy Lajos katonája vagy!*”; „*Képzeld el, hogy várépítő hadmérnök vagy! Tervezz meg egy vár építését!*”; „*Játsszatok el egy elképzelt katonabarátkozási jelenetet a fronton!*” Sok esetben történelmi anakronizmus jelenik meg a kérdésekben, hiszen a lány diákoknak olyan szerepeket kellene eljátszaniuk, melyeket a különböző történelmi korokban nem tölthettek volna be: „*Mondj egy beszédet az első népképviseleti országgyűlésben!*” (Csak a 20. életévét betöltött férfi választhatott.); „*Rendezetek országgyűlési vitát!*” (A felsőtáblán a magyar arisztokrácia férfi tagjai vehettek csak részt.) A felsorolt szaktudományos és didaktikai problémák miatt a nőkkel kapcsolatos tanulási tartalmak elsajátítása kevésbé hangsúlyos a tankönyvsorozatban, így azok mérsékelten járulnak hozzá a nemek közötti egyenlőség gondolatának megtermékenyítéséhez.

Az Apáczai Kiadó tankönyvei

Az ötödik osztályos tankönyvben a különböző társadalmak képes illusztrációjánál több helyen is hiányoznak a nők (athéni társadalom, egyiptomi társadalom). A másik probléma a tankönyvben, hogy a nőkkel kapcsolatos tudásanyag nincs kellően kibontva, hiányoznak a magyarázatok. A tankönyvben sok olyan női szereplővel találkozhatunk, akikkel a többi tankönyv esetében nem (Ildikó, Európé, Pandóra, Antigóné, Roxána, Cloelia, Salome, a kilenc Múzsza). Számottevő tananyag található az ókori nők mindennapjairól is (A *spártaiak életmódja*; A *család és a nevelés*; A *nők helyzete Athénban*; A *családi élet Rómában*). Egyedülálló módon tesz említést a tankönyv arról, hogy az etruszk férfiak egyenrangú félnek tartották a nőket. A tankönyv pozitívumai közé tartozik, hogy több helyen is ír a nők politikai jogfosztottságáról. Hatodik évfolyamon a női történelmi személyiségek száma ugyan magas, de elég kevés információ jelenik meg róluk. Női életutak nem igazán rajzolódni ki. Ezen az évfolyamon is jellemző, hogy sok olyan női alakról olvashatunk, akik a másik két

Szabó Hajnalka Piroska: Általános iskolai történelemtankönyvek női témáinak összehasonlító elemzése

tankönyvkiadónál nem szerepelnek (Szent Klára, Kottaner Jánosné, Szilágyi Erzsébet, Stuart Mária, Lorántffy Zsuzsanna, Brandenburgi Katalin). A művészeti téma gyakori, ennek kapcsán több alkalommal is előfordulnak női ábrázolások (Mona Lisa, Hölgymelinnel, Erzsébet királyné szárnyas házi oltára). A középkori- és kora újkorú nők életéről azonban keveset tudhatunk meg. A társadalmi rendszerek bemutatásánál szintén nagyon sok esetben hiányoznak a nők (*A középkor társadalma; A városiak társadalma*). Emiatt a tankönyv férfiakra vonatkozó megállapításai sokszor általánosan, mindenkire érvényes tartalomként interpretálódnak. A hetedik osztályos tankönyvben kevés női szereplővel találkozhatunk, róluk is általában csak egy-egy mondat szól, illetve a nőkkel kapcsolatos témák szintén kevésbé vannak jelen. Az egyik legnagyobb mulasztása a tankönyvnek, hogy a női emancipációs folyamat megjelenítése nem történik meg. A felvilágosodás témájával összefüggésben ezt a kérdést teszi fel a tankönyv: „*Milyen ellentmondás fedezhető fel a polgári társadalom alapeszméje és a gyermekek, továbbá a nők kizsákmányolása között?*” Ez a mondat azért fontos, mert kizárólag ennél a tankönyvkiadónál olvashatunk a felvilágosodás ideológiájának és a nők hátrányos megkülönböztetésének feloldhatatlan antagonizmusáról. Zavaró lehet, hogy a tankönyv általános megállapításokat tesz olyan esetekben is, melyek csakis férfiakra vonatkoztathatók. Nyolcadik évfolyamon nagyon kevés női történelmi személyiséget mutat be a tankönyv (leginkább képeken fordulnak elő), és ez is csak felületesen történik meg. A női minőségek, cselekedetek nagyon egysíkúan és sztereotipikusan manifesztálódnak. A női emancipáció története csupán egy helyen jelenik meg a tankönyvben *A nők szerepe* című tananyagban. Ezzel a tartalmi egységgel a tankönyv le is zárja a XX. századi nőmozgalom történelmének tárgyalását. Ebben a tankönyvben szintén jellemző, hogy a nők tankönyvbéli ábrázolása nem támasztja alá az emancipációs folyamat eredményeit.

Általánosságban elmondható a tankönyvsorozatról, hogy a nőkkel kapcsolatos tankönyvi tartalmak integráltan, illetve széttagoltan jelennek meg az általános történelmet taglaló tankönyvi szövegek között. A női történelmi tényeket a tankönyvek nem magyarázzák meg, ami azzal a veszéllyel járhat, hogy a hagyományos női szerepeket mintegy determinálva, maguk a tankönyvek is sztereotipizálnak. Durva és sértő kifejezésekkel viszont nem találkozhatunk a négy tankönyvben. A tankönyvszerző részéről leginkább ötödik és hatodik osztályban érzékelhető a női aspektus megjelenítésének fontossága. A hetedik tankönyvben – a női egyenjogúsítási folyamat hiánya miatt – ez a törekvés már kevésbé kontúros, mint ahogy nyolcadik osztályban sem lehet felfedezni ezt a szerzői irányítást. Mindezekből konklúzióként azt lehet levonni, hogy a női történelmi kutatások és ezek szaktudományos eredményei nem igazán érhetőek tetten a tankönyvsorozatban.

Az Apáczai Kiadó tankönyveiben a női tartalmak jóval többször fordulnak elő didaktikai szövegekben, mint alapszövegekben, vagyis a tanítási-tanulási folyamatban inkább munkáltató szerepet, kutató feladatot töltenek be. Ezt a tényt megerősíti, hogy a didaktikai szövegtípusok közül legtöbbször üres hasábként tűnnek fel. Ezen kívül kiegészítő szövegekben, forrásokban bukkannak fel leggyakrabban, illetve ebben a tankönyvsorozatban számottevő a kérdésekben és feladatokban való jelenlétük is. Olvasmányok tekintetében érdekes, hogy csak az ötödik évfolyamon találkozhatunk velük, ezek közül pedig egy sem foglalkozik női témákkal. Kérdések és feladatok vonatkozásában nem találtam olyan példát, amely a lány tanulók perspektívájából életszerűtlen, illetve önmagában történelmietlen lett volna. A tankönyvekben a vastagon szedett női ismeretelem aránya átlagosan tizenöt százalék (nyolcadik osztályban 24%), ami a két másik tankönyvkiadó hasonló adataival összevetve, a legmagasabb értéket jelenti. Tehát az Apáczai Kiadó tankönyveinek magyarázó szövegeiben a női témájú ismeretek nagyobb hangsúlyt kapnak, vagyis a kötelező tudásanyag szintjén

Szabó Hajnalka Piroska: Általános iskolai történelemtankönyvek női témáinak összehasonlító elemzése

erőteljesebben megjelennek. Ha arra keressük a választ, hogy a tankönyvsorozat mennyiben járul hozzá a nőkkel szembeni előítéletek mérsékléséhez (erősítéséhez), illetve a nemek közötti egyenlőség eszméjének elsajátításához, akkor a következőket lehet megállapítani. A tankönyvek egyik fontos értéke, hogy viszonylag többször találkozhatunk női témákkal (ötödik évfolyam), amelyek nem szeparálódnak el a történelmi eseményeket tárgyaló szövegektől, illetőleg nőket érintő sértő kifejezések sem fordulnak elő. Sztereotípiák azonban igen, illetve másik jelentős mulasztása a tankönyvsorozatnak, hogy a nők helyzetével kapcsolatos történelmi jelenségeket nem magyarázza meg. Eklatáns példa erre vonatkozóan, amikor a tankönyv az amerikai elnököket (Hillary Clinton, John McCain, Barack Obama) ábrázoló képekkel kapcsolatban – mintegy paradox módon – teszi fel azt a kérdést, miszerint a három jelölt közül kettő miért „rendhagyó”? Ezzel a tankönyv szerzője – valószínűleg akaratlanul – elismeri, hogy mind ez idáig nem realizálódott teljes mértékben a nemek közötti egyenlőség. Ilyen módon a tankönyvek nem minden esetben motiválják megfelelő módon és mértékben a tanulókat egyenjogúsági kérdések tekintetében, ezáltal pedig nem adnak kellő segítséget a nemek közötti egyenlőség eszméjének megértéséhez.

A Nemzeti Tankönyvkiadó tankönyvei

A Nemzeti Tankönyvkiadó ötödik osztályos tankönyvében a nők istennőként, mondák és mítoszok szereplőiként manifesztálódnak a leggyakrabban. A hétköznapi nők élete viszont csak foltszerűen jelenik meg a tankönyvi leckékben. Tipikus hiba ezúttal is, hogy az emberiséget, illetve társadalmat bemutató ábrákon (embertípusok, spártai társadalom, athéni társadalom) a nők nem képviseltetik magukat, vagy jóval kevesebb számban fordulnak elő, mint a férfiak. Arról is hallgat a tankönyv, hogy az ókorban a nők ki voltak zárva a politikai életből, ennek ellenére a tankönyvíró a politikatörténet esetében mindenhol általános alanyt használ. Pozitívként emelném ki, hogy a női tartalmak integrálódva jelennek meg a szövegekben, illetve több női tudóssal is megismerkedhetünk (Theodora Kroeber, Dömötör Tekla). Hatodik évfolyamon a női történelmi személyiségekről szóló ismeretek vannak túlsúlyban. Egyedülként ez a tankönyv ismerteti Jeanne d'Arc történelmi cselekedeteit, nemcsak kiegészítő szövegben, hanem alapszövegben is. A korabeli nők életéről szóló tartalmi elemek ritkán és szétszórva találhatóak meg. A női alárendeltség okairól, a nők hátrányos megkülönböztetéséről csak érintőlegesen értesülhetünk. Jellemző, hogy a tankönyv általánosan mindenkire érvényes ismeretként írja le azon történelmi jelenségeket, melyek csak férfiakra vonatkoztak (egyetemi oktatás, céhek). Több, társadalmat bemutató ábrázoláson kizárólag csak férfiak tűnnek fel (protestáns diákok, erdélyi magyar nemes, előkelő szász polgár). Sértő és a nemi szerepeket erősen torzító szövegek is felbukkannak a tankönyvben. Ilyen például Gellért története, melyben a nők alárendelt helyzetét a tankönyv pozitív kontextusba helyezi. Nőtörténelmi aspektusból kivételes az a forrás, ami egy főúr végrendeletét idézi: „A szeretet pedig (...) mindenik feleségemhez milyen jó volt, megmutatja az: soha egyiket is, nemhogy megvertem volna, de még meg sem csaptam, sőt szemben meg sem szidtam (...); az elsőt kétszer (a mostanit) egyszer ha megmorgottam.” Példa nélküli ez a korabeli szöveg, ami a két nem közötti kapcsolatokat bemutatását hivatott prezentálni, bár ezt a viszonyrendszert is a férfi szemszögéből ismerhetjük meg. Hetedik osztályban a női történelmi személyiségek, illetve a női témák tekintetében is kiegyensúlyozott képet mutat a tankönyv, a nőmozgalom viszont nagyon röviden szerepel (*Harc a nők választójogáért*). Számos női történelmi személy életével ismerkedhetünk meg, Viktória királynőről például a legtöbb információ ebben a tankönyvben található. A nőkkel kapcsolatos történelmi jelenségek

Szabó Hajnalka Piroska: Általános iskolai történelemtankönyvek női témáinak összehasonlító elemzése

széttöredezve jelennek meg (általában kiegészítő szövegekben), hosszabb terjedelemben csak kevés női téma fordul elő (*Az asszonyok menete*, *Az „Árucikk hercegkisasszony”*). Fontos kiemelni, hogy csupán a Nemzeti Tankönyvkiadó ír nagyobb terjedelemben Semmelweis Ignác felfedezéséről, amely alapjaiban változtatta meg a nők életét. Tipikus ebben a tankönyvben is, hogy az Emberi és Polgári Jogok Nyilatkozata, illetve az áprilisi törvények kapcsán a tankönyv írója nem emeli ki külön azt a tényt, hogy a nők ekkor még nem rendelkeztek választójoggal. Nyolcadik évfolyamon a Nemzeti Tankönyvkiadó tankönyve vonultatja fel a legváltozatosabb női minőségeket. Például egyedül csak ez a nyolcadikos tankönyv ír Anna Frank és Sophie Scholl történelmi cselekedeteiről. Olyan történeteket is felidéz a tankönyv, melyeknek főszereplői nők (Kóréné, Mária néni, jegyző felesége), és amelyek egy-egy történelmi eseményt perszonális aspektusból kívánnak bemutatni és feldolgozni. Sok női hanggal és tapasztalattal is találkozhatunk, melyek kivételesnek számítanak (D. Istvánné levele, Héderváry Klára beszámolója, Ormos Mária interjú). További pozitívum, hogy a tankönyvben sok olyan leírás is megtalálható, melyek a történelmi eseményeket, illetve azok következményeit női szemszögből is bemutatják (*A családfőzelék receptje*; *A családtagok viszontagságai*; *Szovjet megszállás*). Az 1956-os forradalom kapcsán csak ebben a tankönyvben jelenik meg a „budapesti lányok” kifejezés. A női emancipáció témájáról viszont kevés szó esik.

Szaktudományos szempontból a nőtörténelmi tartalmak tehát többnyire integrálódva szerepelnek a tankönyvekben, azonban sok esetben ezek az ismeretek fragmentálódnak. Erőssége a tankönyvsorozatnak, hogy változatos női történelmi személyiségek jellemzik, illetve a nők szerepeltetése többféle módon történik (nőktől származó beszámolók, női tapasztalatok). Hátránya a tankönyvsorozatnak, hogy az emancipációs folyamatok fragmentáltak, illetve hézagosan jelennek meg. Sztereotípiákat a Nemzeti Tankönyvkiadó tankönyvei is tartalmaznak, melyek eredetét nem tisztázza a tankönyv írója, illetve előfordulnak nyelvi előítéletességet hordozó tartalmak (oroszcikkek, falusi asszonyok tetveket irtanak) és megfogalmazások (nőügyek, nők tereferálnak) is. Összességében a Nemzeti Tankönyvkiadó a változatos női manifesztációk, illetve témák miatt kitér a három kiadó közül, viszont szaktudományos értéke a nőmozgalom és emancipáció bemutatásának hiánya miatt jelentősen csorbul.

A nőkkel kapcsolatos tartalmi elemek többségében a didaktikai apparátusban, általában kiegészítő szövegekben, kérdésekben, feladatokban, illetve üres helyeken vannak jelen. Tehát didaktikai szempontok alapján a nőkre vonatkozó tartalmak másodlagosak, kevésbé fontosak a tankönyvi követelmények szempontjából. Többször előfordul, hogy fontos női ismeretek a lecke végi összefoglalásokban és kérdésekben nem szerepelnek (Mária Terézia, Viktória királynő, szüffrajzett mozgalom, a nők XX. századi szerepeinek megváltozása). A tankönyvsorozat jó néhány olvasmányt tartalmaz, ezeknek körülbelül a nyolc százaléka foglalkozik női témákkal, míg a férfiakkal köthető olvasmányok aránya megközelítőleg negyven százalékot tesz ki. Vagyis a női tartalmak ebben az esetben is hátrányt szenvednek. Ez az eredmény, illetve a nagyarányú didaktikai szövegekben való előfordulás látenszen azt az üzenetet közvetíti a tanulóknak, hogy a nőkre vonatkozó ismeretek elsajátítása kevésbé releváns. Elég sok olyan feladattal találkozhatunk a tankönyvekben, melyek azt az utasítást adják a tanulóknak, hogy képzeljék magukat valamely történelmi személy helyébe. Ezek a szituációs játékok kivétel nélkül mindig férfi szerepeket takarnak: „*Most – játékból - gondolkodj Leonidász fejével!*”, „*Képzeld el, hogy Te vagy Nagy Károly. Meséld el, hogy hogyan lettél sikeres uralkodó!*” Gyakori, hogy férfi életmóddal kapcsolatos történelmi szituációkat kell eljátszaniuk a diákoknak: „*Nem történhetett meg, de játszunk azt,*

Szabó Hajnalka Piroska: Általános iskolai történelemtankönyvek női témáinak összehasonlító elemzése

hogyan jobbágyfiú vagy, akit a földesúr fia meghív játszópajtásnak a várba. Meséld el, miben különbözik az itteni élet a tiédétől, és miben hasonlít ahhoz!”, „Képzeld el, hogy idős lovag vagy! Milyen eseményeket mesélnél el az apródodnak, akit te tanítasz a lovagi életre?”, „Ti milyen munkát vállaltatok volna el egy vitorlás hajón vagy gályán?” A Nemzeti Tankönyvkiadó tankönyveinek női aspektusú szaktudományos és didaktikai hiányosságai együttesen akadályozhatják a diákokat abban, hogy a nemek közötti egyenlőség eszméjét beépítsék alapértékrendjükbe. Ezt a negatív tendenciát valamilyen szinten kompenzálja, hogy a változatos és sokszínű női tartalmak több helyen, illetve integráltan jelennek meg a történelmi leírásokban.

A tartalomelemzés eredményei

A történelemtankönyvekben a női történelmi személyiségek – akik elvéve vesznek részt történelmi cselekményekben – státusza általában férfiakkal köthető. Így a nők történelmi cselekedetei jellemzően a férfivilágra vonatkoztatva kaphatnak csak legitimitást. Hagyományos női szerepektől eltérő tevékenységek főképpen a Mozaik és a Nemzeti kiadó tankönyveiben bontakoznak ki. Mindhárom tankönyvsorozat esetében Mária Terézia volt a legrészletesebben és leghosszabban tárgyalt női történelmi személy. A tankönyvkiadók közül az Apáczai Kiadó tankönyvei tartalmazzák a legkevesebb, a Nemzeti Tankönyvkiadó tankönyvei pedig a legtöbb és legváltozatosabb női hangot, idézetet. A konkrét női történelmi személyiségekkel kapcsolatban megnyilvánuló sztereotípiák abban nyilvánulnak meg, hogy a nők túlnyomó többségében hagyományos szerepeiknek megfelelően manifesztálódnak. A Mozaik Kiadó tankönyvei esetében az izolációt emelném ki mint előítéletességi faktort, az Apáczai Kiadó vonatkozásában az elhallgatás a legszembeötlőbb sztereotípiája. A Nemzeti Tankönyvkiadónál viszont jóval kevesebb nemi sztereotípiával találkozhatunk. Illusztrációk tekintetében a női történelmi szereplők ritkán tűnnek fel önállóan, a tankönyvek jellemzően férfiakkal együtt jelenítik meg őket. Ebben a kategóriában a legsokszínűbb női ábrázolásokat az Apáczai Kiadó tankönyvei mutatják be.

A tankönyvekben a „hétköznapi nők” szintén hagyományos szerepeiknek megfelelő tevékenységeket végeznek. Státuszukat döntő részben a családban betöltött helyzetük, illetve férfiakkal fűződő viszonyuk határozza meg. Másképp fogalmazva a nők nemük által vannak definiálva, vagyis a biológiai nem státusz attribútumként jelenik meg esetükben, míg a férfi neme a történelmi események szempontjából teljesen irreleváns. A nők kivételes esetekben eltérhetnek tradicionális szerepektől, azonban ezek a cselekedetek is többnyire férfiak támogatását jelentik. A nők életére ható történelmi változások csak nagyon ritkán fogalmazódnak meg a tankönyvekben. A Nemzeti Tankönyvkiadó tankönyvsorozata tartalmazza a legtöbb olyan tudásanyagot, amely a történelmi események női szempontú hatásait is bemutatja. A legtipikusabb női témák, melyeket a tankönyvek részletesebben kifejtenek négy tematikai csoportba sorolhatók: nők hagyományos szerepei; lányoktatás, nőnevelés; női ábrázolás, művészeti megjelenítés és divat; társadalmi csoportok. A nőkre vonatkozó sztereotípiák közül – mindhárom tankönyvkiadó esetében – leginkább a nyelvi előítéletesség és az elhallgatás jellemző. A női tematika önállóan ritkán jelenik meg az illusztrációkon, mivel az ábrákon általában férfiakkal együtt szerepelnek. A képek legfőképp életmódhoz, illetve történelmi eseményekhez köthetőek, valamint gyakoriak a művészettel, családdal, illetve viseletekkel kapcsolatos ábrázolások.

A vizsgált tankönyvekben a női emancipáció témája nagyon heterogén képet mutat. Az egyik megjelenési forma, amikor a női emancipáció fragmentáltan és röviden manifesztálódik

Szabó Hajnalka Piroska: Általános iskolai történelemtankönyvek női témáinak összehasonlító elemzése

(M8, A7, N7). A másik pedig ennek éppen ellentéte, vagyis amikor a tankönyvek egy helyen, de hosszabban foglalkoznak a témával (M7, A8, N8). A sztereotípiákat illetően leginkább a láthatatlanság és az elhallgatás jellemző, mivel kevés ismeretanyag jelenik meg a női emancipáció témájában. Ezek mellett a fragmentáció feltűnő, hiszen a női egyenjogúsítás történelmi folyamata egyik tankönyvsorozat esetében sem rajzolódik ki. A marginalizáció tankönyvi gyakorlata pedig abban fedezhető fel, hogy a témával kapcsolatos ismeretelemek olvasmányokban, illetve kiegészítő szövegekben fordulnak elő. A női emancipáció illusztrációs anyaga szűk keresztmetszetű, ugyanis a tankönyvek kevés példát hoznak ebben a témakörben.

A tankönyvprofilok analízisének eredményeit Swot-elemzés segítségével foglaltam össze. (Ld. mellékletben)

Összegzés

A történelemtankönyvek női aspektusú vizsgálata alapján megállapítható, hogy az új évezred után íródott tankönyvekben a női dimenzió meglehetősen tradicionális módon fogalmazódik meg, azaz bennük a legújabb nőtörténelmi kutatások eredményei nem érvényesülnek. Ugyan fel lehet fedezni a tankönyvekben egy tudatos szerzői szándékot a női tartalmak hangsúlyosabb szerepeltetésének vonatkozásában, azonban ezen ismeretek reprezentálása koncepciótlan, illetve hiányoznak a szaktudományok alapok.

A tankönyvekben a női tartalmak terjedelmi szempontból rendszerint röviden jelennek meg. Gyakorisági aspektusból általában kétféle módon manifesztálódnak, vagy többször és röviden, illetve ritkán és kompakt módon, ami egyértelműen a nőekkel kapcsolatos ismeretelemek fragmentációjához vezet. A női ismeretek megjelenésére továbbá az jellemző, hogy a tankönyvi szövegekben izoláltan, a „fő” történelmi eseményektől élesen elkülönítve szerepelnek. A női témák tankönyvi súlytalanságát tovább erősíti az a tény is, hogy ezek többnyire didaktikai szövegekben fordulnak elő, leginkább kiegészítő textusokban, illetve üres helyeken. Kérdésekben, feladatokban, illetőleg bevezető és összefoglaló szövegekben motivációs céllal a legritkább esetben fedezhetőek csak fel. Továbbá megállapítható, hogy a tankönyvek női témájú illusztrációs bázisa gyakran helyettesítő funkciót lát el a szöveges tartalmi elemekkel összefüggésben.

Fontos megjegyezni, hogy a nőekkel kapcsolatos tartalmak a három tankönyvkiadó tekintetében nem alkotnak egy egységes, koherens tananyagot, bennük ezek az ismeretek esetlegesen fogalmazódnak és jelennek meg. További probléma, hogy a nőekkel szembeni előítéletek és sztereotípiák eredetének magyarázatai hiányoznak, vagyis azok tematizálása és historizálása nem valósul meg. Mindezek pedig hozzájárulhatnak a nemek közötti egyenlőtlenségek reprodukciójához, vagyis a jelenlegi történelemtankönyvek nem tudják teljes mértékben megvalósítani a Nemzeti Alaptantervben megfogalmazott nemek közötti egyenlőség alapelveinek céljait.

Annak érdekében, hogy ezek a hibák és hiátusok kiküszöbölhetőek legyenek a későbbiekben, véleményem szerint fontos lenne szaktudományos és didaktikai szempontok alapján ún. minimum konszenzusokat meghatározni.⁵

Szaktudományos standardként lehetne megfogalmazni például, hogy a tankönyvek a nőtörténelmi kutatások eredményeit, illetve azok megismerési módszereit, eljárásait, érvrendszerét építsék be a tananyagukba. Fontos lenne, hogy a nők és férfiak azonos súllyal szerepeljenek a tankönyvekben, illetve érthetővé kell tenni a tanulók számára, hogy annak ellenére, hogy az eddigi történetírás a nőket negligálta, a nők és férfiak éppúgy meghatározták

Szabó Hajnalka Piroska: Általános iskolai történelemtankönyvek női témáinak összehasonlító elemzése

és alakították a múltbéli társadalmak történelmét, illetve mindennapjait. A női tartalmaknak úgy kell megjeleníteniük, hogy azokból kirajzolódjon egy jól strukturált, de egységes és koherens női történelem. A tankönyveknek meg kell jeleníteniük az adott történelmi kor nőképét, illetve a női tapasztalatokat, a női percepciót és perspektívát is. A női emancipációs törekvések történetét folyamatként kell ábrázolni, egy olyan mozgalomként, ami nem egy konfrontációmentes sikertörténet, illetve amely még ma sem zárult le teljesen. A tankönyvek nem tartalmazhatnak nemekkel kapcsolatos sztereotípiákat, előítéleteket, sértő kifejezéseket és megfogalmazásokat. Fontos, hogy a tankönyvek megmagyarázzák a nemi sztereotípiák eredetét, vagyis azokat tematizálja, illetve historizálja a történelmi megismerés során.

A didaktikai standardok esetében elengedhetetlen lenne, hogy a tankönyvi szövegekben a női tartalmak az általános történelemtől ne elkülönítve jelenjenek meg, hanem annak részeként, illetve abba strukturálisan integrálódva. Alapvető feltétel lenne továbbá, hogy a női ismeretanyagot tartalmazó tananyagok ne csak a didaktikai apparátusban forduljanak elő. A nőkkel kapcsolatos tartalmaknak az elsajátítás és számonkérés vonatkozásában ugyanolyan súllyal kell szerepelniük kérdésekben, feladatokban, illetve bevezető és összefoglaló szövegekben, melyek a tanulói motivációt erősítik. Lényeges, hogy a tankönyvek a kérdéseknél és a feladatoknál vegyék figyelembe a nemek közötti különbségeket, vagyis ne teremtsenek olyan helyzetet, melyek a tanulók nemétől idegen. Végül pedig figyelni kell arra, hogy a nőkkel kapcsolatos tankönyvi szövegek és illusztrációk egymás komplementereiként funkcionáljanak, ezzel is segítve a tananyag elsajátítását. Alapvető normaként kell meghatározni, hogy az illusztrációk semmiképpen se legyenek a sztereotípiák és előítéletek közvetítő eszközei.

Mindezeket figyelembe véve, célszerű lenne további vizsgálatokat folytatni, illetve az elemzéseket kiterjeszteni középiskolai, illetve a most legújabbban megjelenő történelemtankönyvekre is. A tankönyvelemzéseket és a vizsgálatokat követően pedig ki kellene dolgozni egy konszenzuson alapuló, a női történelmi kutatások eredményeit integráló, egységes és koherens koncepciót, mely alapján a nők történelme mint tananyag beépülhetne a történelemtankönyvekbe.

Szabó Hajnalka Piroska: Általános iskolai történelemtankönyvek női témáinak összehasonlító elemzése

MELLÉKLET

Mozaik Kiadó

Erősségek	Lehetőségek
<ul style="list-style-type: none">– női tartalmak nagyobb terjedelemben és részletesebben jelennek meg;– változatos didaktikai apparátus.	<ul style="list-style-type: none">– a tanulók átfogóbb ismereteket szerezhhetnek a nők történelméről;– tanulói motiváció erősítése.
Gyengeségek	Veszélyek
<ul style="list-style-type: none">– női tartalmak izoláltan jelennek meg;– női tartalmak láthatatlansága (8. osztály);– nyelvi előítéletesség.	<ul style="list-style-type: none">– nemek közötti kapcsolatok ahistorikus ábrázolása;– nemek közötti egyenlőség elvének sérülése;– nemi diszkrimináció erősítése.

Apáczai Kiadó

Erősségek	Lehetőségek
<ul style="list-style-type: none">– nagyszámú konkrét női történelmi személyiség jelenik meg;– női tartalmak integráltan jelennek meg.	<ul style="list-style-type: none">– női példaképek > interiorizáció;– nemek közötti kapcsolatok valós történelmi ábrázolása.
Gyengeségek	Veszélyek
<ul style="list-style-type: none">– női tartalmak megjelenése koncepciótlan és hézagos.	<ul style="list-style-type: none">– a tanulók fragmentált ismereteket szerezhhetnek a nők történelméről;– tanulói motiváció gyengítése.

Nemzeti Tankönyvkiadó

Erősségek	Lehetőségek
<ul style="list-style-type: none">– női tartalmak integráltan jelennek meg;– változatos női minőségek, előfordulások („női hang”).	<ul style="list-style-type: none">– nemek közötti kapcsolatok valós történelmi ábrázolása;– a tanulók komplexebb ismereteket szerezhhetnek a nők történelméről.
Gyengeségek	Veszélyek
<ul style="list-style-type: none">– nyelvi előítéletesség;– női tartalmak marginalizáltan jelennek meg.	<ul style="list-style-type: none">– nemi diszkrimináció erősítése;– a tanulók számára a nőkre vonatkozó ismeretek elsajátítása kevésbé releváns.

Szabó Hajnalka Piroska: Általános iskolai történelemtankönyvek női témáinak összehasonlító elemzése

Munkatáblázatok és összesítő táblázatok

Munkatáblázat – I. A

A nőkkel kapcsolatos ismeretek terjedelemelemzése

A mérés egysége: téma

Témakör	Terjedelem			
	Összesen		Nők	
	Oldalszám	Mondatszám*	Mondatszám	Nők aránya (%)

* A mondatszám egyenlő az oldalszám és az átlag mondatszám szorzatával.

Munkatáblázat – I. B

A nőkkel kapcsolatos ismeretek gyakorisága a struktúraelemekben

A mérés egysége: téma

Tankönyv címe									
Tart. elem	Alapszöveg			Didaktikai app.				Függ.	Olvasmány
	Bevezető	Magyarozó	Összefog.	Didaktikai szöveg.					
				Kieg. szöveg.	Kérdés, feladat	Kronológia	Üreshely		

Munkatáblázat – I. C

A nőkkel kapcsolatos ismeretelemek illusztrációs gyakorisága

A mérés egysége: téma

Tankönyv címe			
Illuszt. elem	Képi	Grafikus	Kartograf.

Szabó Hajnalka Piroska: Általános iskolai történelemtankönyvek női témáinak összehasonlító elemzése

Munkatáblázat – II. A

A konkrét nők alkategóriáinak gyakorisága

A mérés egysége: téma

Híres nők									
Konkrét nők névvel					Konkrét nők név nélkül				
férfi-akhoz	férfiakhoz, saját	saját jogon, pol.	saját jog, egyéb	névadó	férfi-akhoz	férfiakhoz, saját	saját jogon, pol.	saját jog, egyéb	névadó

Munkatáblázat – II. B

A női témák alkategóriáinak gyakorisága

A mérés egysége: téma

Nők általában										
Női szerepek a családban	Szexualitás, házasság	Minden napok	Nők helyzete, normák	Alárendeltség, áldozati szerep	Női ábrázolás ált.	Női divat	Női munka	Oktatás	Társadalmi, pol. tev.	Történelmi es.

Munkatáblázat – II. C

Az emancipáció alkategóriáinak gyakorisága

A mérés egysége: téma

Emancipáció		
Választójog	Oktatás	Egyéb

Munkatáblázat – II. D

A tartalmi súlypontok illusztrációs gyakorisága

A mérés egysége: téma

Kategória		
Híres nők	Nők általában	Emancipáció

Szabó Hajnalka Piroska: Általános iskolai történelemtankönyvek női témáinak összehasonlító elemzése

Összesítő táblázat – I. A

A nőikkel kapcsolatos ismeretek terjedelemelemzése (%-ban)

Témakörök	M5	M6	M7	M8	A5	A6	A7	A8	N5	N6	N7	N8
Bevezetés	0,52				0,29				1,63			
Az őskor	1,82				3,22				3,74			
Az ókori kelet	4,8				3,68				2,6			
Az ókori Görögország	10,82				9,06				7,79			
Az ókori Róma	3,03				6,52				6,07			
Magyarország történetének kezdetei	4,86				3,08				2,57			
A középkori Európa		1,01				2,33				3,01		
Az Árpád – kor		12,81				5,73				8		
A virágzó középkor Mo-n		10,04				6,01				5,23		
Az újkor kezdetén		1,56				3,35				2,45		
Magyarország az újkor kezdetén		2,85				3,61				2,45		
A polgári átalakulás kora			3,22				1,57				3,5	
Magyarország a XVIII. században			18,01				9,5				6,09	
A reformkor és az 1848-49-es forradalom és szabadságharc			2,24				0,13				0,52	
A nemzetállamok kora			4,64				3,12				5,17	
A dualizmus			10,02				3,68				5,18	
Az I. világháború			1,43				2,31				1,95	
A két világháború között				1,35				2,39				3,84
Magyarország a két világháború között				1,11				1,14				2,2
A II. világháború				5,85				0,57				2
A kétpólusú világ				0,23				0,4				1,12
Magyarország a szovjet táborban				1,1				0,45				2,96
Állampolgári ismeretek				0,96				1,47				0,19

Szabó Hajnalka Piroska: Általános iskolai történelemtankönyvek női témáinak összehasonlító elemzése

Összesítő táblázat – I. B

A nőikkel kapcsolatos ismeretek gyakorisága a struktúraelemekben (db-számban)

Kiadó / tankönyv	Tart. elem	Alapszöveg			Didaktikai app.					
		Bevezető	Magyarázó	Összefog	Didaktikai szöveg.				Függ.	Olvasmány
					Kieg. szöveg.	Kérdés, Feladat	Kronológia	Üres hely		
A5	167	0	37	0	44	11	0	50	12	13
A6	194	0	72	0	29	20	0	71	2	0
A7	129	0	28	0	25	20	0	46	10	0
A8	52	0	17	0	8	3	0	21	3	0
M5	126	1	40	0	16	11	0	32	14	12
M6	151	0	29	0	30	2	0	24	21	45
M7	161	1	22	0	34	13	0	18	18	55
M8	48	0	6	0	12	2	0	10	1	17
N5	138	0	22	4	39	18	0	22	23	10
N6	155	2	31	4	38	21	0	24	12	23
N7	164	2	21	6	61	26	0	21	9	18
N8	99	1	15	0	32	10	0	13	5	23

Összesítő táblázat – I. C

A nőikkel kapcsolatos ismeretelemek illusztrációs gyakorisága (db-számban)

Illuszt. elem	A5	A6	A7	A8	M5	M6	M7	M8	N5	N6	N7	N8
		78	84	132	100	60	67	96	129	58	54	84

Szabó Hajnalka Piroska: Általános iskolai történelemtankönyvek női témáinak összehasonlító elemzése

Összesítő táblázat – II. A

A konkrét nők alkategóriáinak gyakorisága (db-számban)

Kiadó / tankönyv	Híres nők									
	Konkrét nők névvel					Konkrét nők névvel				
	férfiakhoz	férfiakhoz, saját	saját jogon, pol.	saját jog, egyéb	névadó	férfiakhoz	férfiakhoz, saját	saját jogon, pol.	saját jog, egyéb	névadó
A5	22	7	5	37	7	9	1	0	3	3
A6	47	53	9	8	21	22	0	0	0	0
A7	15	0	39	2	15	4	0	0	0	1
A8	6	0	6	0	4	6	0	0	0	0
M5	8	2	0	28	21	13	3	0	2	0
M6	12	37	3	10	6	40	4	0	0	4
M7	11	1	49	10	6	19	2	0	1	0
M8	2	0	2	9	2	4	0	0	1	0
N5	19	15	2	32	4	11	1	0	3	0
N6	15	14	16	14	10	26	6	0	0	3
N7	13	12	39	10	20	10	2	0	0	1
N8	2	0	11	12	5	16	0	0	0	0

Szabó Hajnalka Piroska: Általános iskolai történelemtankönyvek női témáinak összehasonlító elemzése

Összesítő táblázat – II. B

A női témák alkategóriáinak gyakorisága (db-számban)

Kiadó / tan-könyv	Nők általában										
	Női szerepek a családban	Szexualitás, házasság	Minden napok	Nők helyzete, normák	Alárendeltség, áldozati szerep	Női ábrázolás ált.	Női divat	Női munka	Oktatás	Társadalmi, pol. tev.	Történelmi es.
A5	13	6	5	15	6	11	4	2	4	2	5
A6	4	3	0	9	2	4	4	3	0	5	0
A7	3	3	3	5	5	0	5	7	1	1	11
A8	0	0	0	4	5	0	1	0	0	0	4
M5	11	4	4	7	2	6	2	2	4	1	6
M6	1	4	3	13	3	3	2	1	1	3	1
M7	2	3	2	12	4	0	9	7	2	5	6
M8	0	0	1	3	7	0	2	2	1	3	2
N5	13	5	4	6	3	8	1	0	1	0	10
N6	6	10	4	11	4	3	4	3	1	4	1
N7	5	0	1	11	4	2	2	10	0	4	8
N8	1	3	3	1	13	4	3	6	0	2	7

Szabó Hajnalka Piroska: Általános iskolai történelemtankönyvek női témáinak összehasonlító elemzése II.

Összesítő táblázat – II. C

Az emancipáció alkategóriáinak gyakorisága (db-számban)

	Emancipáció		
	Választójog	Oktatás	Egyéb
A5	0	0	0
A6	0	0	0
A7	0	6	3
A8	5	1	10
M5	0	0	0
M6	0	0	0
M7	2	5	3
M8	3	1	3
N5	0	0	0
N6	0	0	0
N7	7	1	2
N8	4	1	5

Összesítő táblázat – II. D

A tartalmi súlypontok illusztrációs gyakorisága (db-számban)

	Kategória		
	Híres nők	Nők általában	Emancipáció
A5	32	37	0
A6	50	20	0
A7	27	66	3
A8	17	40	2
M5	21	16	0
M6	18	5	0
M7	17	21	1
M8	9	36	0
N5	17	23	0
N6	23	22	0
N7	17	39	1
N8	11	39	1

IRODALOM

Az elemzett tankönyvek listája

(Kódjelek: M = Mozaik Kiadó, A = Apáczai Kiadó, N = Nemzeti Tankönyvkiadó)

- HORVÁTH Andrea – HORVÁTH Levente Attila: Történelem 5. Az őskor és az ókor története. Szeged, Mozaik Kiadó, 2007.
- HORVÁTH Andrea – HORVÁTH Levente Attila: Történelem 6. A középkor és a kora újkor története. Szeged, Mozaik Kiadó, 2012.
- HORVÁTH Levente Attila – KÖVÉR Lajos – PELYACH István: Történelem 7. Az újkor története. Szeged, Mozaik Kiadó, 2007.
- Dr. BENCSIK Péter – HORVÁTH Levente Attila: Történelem 8. A huszadik század története. Szeged, Mozaik Kiadó, 2012.
- BÁNHEGYI Ferenc: Történelem 5. évfolyam. Celldömölk, Apáczai Kiadó, 2012.
- BÁNHEGYI Ferenc: Történelem 6. évfolyam. Celldömölk, Apáczai Kiadó, 2012.
- BÁNHEGYI Ferenc: Történelem 7. évfolyam. Celldömölk, Apáczai Kiadó, 2011.
- BÁNHEGYI Ferenc: Történelem 8. évfolyam. Celldömölk, Apáczai Kiadó, 2012.
- HORVÁTH Péter: Történelem 5. az általános iskolások számára. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 2007.
- HORVÁTH Péter – HÁMORI Péter: Történelem 6. az általános iskolások számára. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 2008.
- HORVÁTH Péter: Történelem 7. az általános iskolások számára. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 2008.
- HORVÁTH Péter: Történelem 8. az általános iskolások számára. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 2009.

Felhasznált irodalom

- 243/2003. (XII. 17.) Korm. rendelet: A Nemzeti alaptanterv kiadásáról, bevezetéséről és alkalmazásáról. Internetes forrás:
http://www.nefmi.gov.hu/letolt/kozokt/nat_070926.pdf
(Letöltés dátuma: 2014. jan. 11.)
- DEHNE, Brigitte (2007): *Genderim Geschichtsunterricht: Das Ende des Zyklopen?* Schwalbach/Ts., Wochenschau Verlag.
- DEHNE, Brigitte (2004): Genderforschung und Geschichtsdidaktik. In: *Zeitschrift für Geschichtsdidaktik* 3. Schwalbach/Ts., Wochenschau Verlag, 9–33.
- F. DÁRDAI Ágnes (2006): A tankönyvek megítélésének minőségi paraméterei. In: F. DÁRDAI Ágnes: *Történelmi megismerés – történelmi gondolkodás. II. kötet. A történelemtanári továbbképzés kiskönyvtára.* XLI. Magyar Történelmi Társulat Tanári Tagozata – ELTE BTK, Budapest, 104–116.
- F. DÁRDAI Ágnes (2002): *A tankönyvkutatás alapjai.* Dialóg Campus, Budapest-Pécs.
- F. DÁRDAI Ágnes (2006): A tankönyvkutatás nemzetközi és hazai pozíciói. In: F. DÁRDAI Ágnes (2006): *Történelmi megismerés – történelmi gondolkodás. II. kötet. A történelemtanári továbbképzés kiskönyvtára.* XLI. Magyar Történelmi Társulat Tanári Tagozata – ELTE BTK, Budapest, 54–65.
- F. DÁRDAI Ágnes (2006): Az összehasonlító tankönyvkutatás nemzetközi tapasztalatai. In: F. DÁRDAI Ágnes (2006): *Történelmi megismerés – történelmi gondolkodás. II. kötet.*

Szabó Hajnalka Piroska: Általános iskolai történelemtankönyvek női témáinak összehasonlító elemzése II.

A történelemtanári továbbképzés kiskönyvtára, XLI. Magyar Történelmi Társulat Tanári Tagozata – ELTE BTK, Budapest, 85–103.

- KARLOVITZ János (szerk.) (1980): Tankönyvekről – mindenkinek. Tankönyvkiadó, Budapest.
- KARLOVITZ János (2001): *Tankönyv – elmélet és gyakorlat*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- KERESZTY Orsolya (2005): A társadalmi nemek reprezentációjának vizsgálata a tankönyvekben. *Könyv és Nevelés*, 7. évf. 3. sz. 56–67. Internetes forrás: <http://olvasas.opkm.hu/index.php?menuId=125&action=article&id=630> (Letöltés dátuma: 2013. dec. 14.)
- KOJANITZ László (2005): Tankönyvanalízisek. *Iskolakultúra*, 15. évf. 9. sz. 135–143.
- POPP, Susanne (2004): Wannmacht der Unterschiedeinen Unterschied? Geschichtsdidaktische Probleme der Gestaltung von Frauengeschichtein Schulbüchern. In: *Zeitschrift für Geschichtsdidaktik* 3. Schwalbach/Ts., WochenschauVerlag, 125–148.
- TORGYIK Judit – KARLOVITZ János Tibor (2006): *Multikulturális nevelés*. Bölcsész Konzorcium, Budapest.

ABSTRACT

Szabó, Hajnalka Piroska

A comparative analysis of feminine topics of primary school history textbooks, Part 2

In the second half of this two-part study, the author uses comparative analysis of content for the qualitative analysis of categories established in the course of research. She also analyses the feminine aspect from professional and didactic viewpoints as well as showing their textbook profiles. leírás

JEGYZETEK

¹ DEHNE, Brigitte (2007): *Genderim Geschichtsunterricht: Das Ende des Zyklopen?* Schwalbach/Ts., Wochenschau Verlag; DEHNE, Brigitte (2004): Genderforschung und Geschichtsdidaktik. In: *Zeitschrift für Geschichtsdidaktik* 3. Schwalbach/Ts., Wochenschau Verlag, 9-33.

² POPP, Susanne (2004): Wannmacht der Unterschiedeinen Unterschied? Geschichtsdidaktische Probleme der Gestaltung von Frauengeschichtein Schulbüchern. In: *Zeitschrift für Geschichtsdidaktik* 3. Schwalbach/Ts., Wochenschau Verlag, 125-148.

³ Előzmény: SZABÓ Hajnalka Piroska (2015): Általános iskolai történelemtankönyvek női témáinak összehasonlító elemzése I. *Történelemtanítás, L. (Új folyam: VI.) évf.* 1-2. sz. <http://www.folyoirat.tortenelemtanitas.hu/2015/07/szabo-hajnalka-piroska-altalanos-iskolai-tortenelem-tankonyvek-noi-temainak-osszehasonlito-elemzese-06-01-06/> (Utolsó megtekintés: 2016. június 5.)

⁴ TORGYIK Judit – KARLOVITZ János Tibor (2006): *Multikulturális nevelés*. Bölcsész Konzorcium, Budapest, 79.

⁵ FRITZSCHE, Peter (hrsg.) (1992): *Schulbücher auf dem Prüfstand. Perspektiven der Schulbuchforschung und Schulbuchbeurteilung in Europa*. Hrsg. von Peter Fritzsche. /Studien zur Internationalen Schulbuchforschung

Szabó Hajnalka Piroska: Általános iskolai történelemtankönyvek női témáinak összehasonlító elemzése II.

Bd.75/ Frankfurt am Main. Idézi: F. DÁRDAI Ágnes (2006): A tankönyvek megítélésének minőségi paraméterei. In: F. DÁRDAI Ágnes (2006): *Történelmi megismerés – történelmi gondolkodás. II. kötet.* A történelemtanári továbbképzés kiskönyvtára. XLI. Magyar Történelmi Társulat Tanári Tagozata – ELTE BTK, Budapest, 107–108.